

Lado Planko

Rojen v Celju, odraščanje in osnovna šola v Velenju, gimnazija v Celju, nedokončan študij angleščine in francoščine na FF v Ljubljani, potem študij klasične kitare na Visoki šoli za glasbo v Gradcu. Nekaj objav v študentski Tribuni in Problemih ter na RTV, leposlovni prevodi v Poetikonu in Lirikonu, prevodi zgodovinskih tekstov v knjigah Šaleški gradovi viteza Gadolle in Kronika sv. Jakoba v Galiciji, nekaj objav v ŠR in NČ. Organizator prvega koncertnega in gledališkega abonmaja 1974/75, začetnik velenjskih poletnih prireditev vključno s Tednom kitare 1985–1987 ter organizator Knittelfelder Gitarrenmomente 1993–1994. Od 1995 do 2012 vodja knjižnice KC IN oz. pomočnik direktorja Knjižnice Velenje za program. Upokojen 1. 1. 2013.

1968 ALI PRIVID SVOBODE¹

Spominski zapisi so po naravi fragmentarni in nezanesljivi. Njihov čar je v priklicu trenutka, odloženega nekje v kleti spomina, nečesa, kar si nekoč vedel in živel, pa vmes tako ali drugače prerastel, prilagodil ali zavrgel. Osveževanje spominov pa dodatno izpostavi tudi pomanjkljivosti pomnjenega samega: ker nisi mogel – nihče ni mogel – biti povsod in zmeraj zraven, se vsake toliko začудиš, ko zveš, kaj vse se je godilo, ne da bi ti pri tem sodeloval, celo ne da bi za to sploh vedel.²

¹ Na zahtevo avtorja članek ni lektoriran (op. ur.).

² Večina dokumentov v zvezi s študentskim gibanjem je objavljena v knjigi skupine avtorjev Študentsko gibanje

Vzdušje v drugi polovici šestdesetih je bilo nasploh optimistično, vzpodbujalo je iskanje izvirnih življenjskih vzorcev, tudi in predvsem takih, ki so odstopali od običajne dnevne rutine. Generacijsko dozorevanje se je prepletalo z odkrivanjem državljskih svoboščin in izpraševanjem resnosti sveta. Občutek, da smo državljani sveta, je mimo državnih meja in socialne pripadnosti poenostavljal spoznavanje in zbliževanje tako ljudi kot kultur. Pri tem je kot koda prepoznavanja in kot nekak nadomestni univerzalni jezik nezanemarljivo vlogo igral rock. V tem vrenju, v prividu svobode se je zdelo mogoče vse ali skoraj vse.

Moje prve izkušnje s študentskim gibanjem segajo v zimo 1969/70. Po nekajmesečnem prezimovanju na Radiu Študent sem se spomladi 1970 po pozivu študentske Tribune, ki je iskala sodelavce, znašel na uredništvu lista. Tribuna je na prelomu desetletja poleg teoretskih tekstov začela objavljati tudi aktualne, eksplicitno politične in kulturne prispevke, tudi o rocku. Po zaslugi grafičnega urednika Kostje Gatnika se je za razliko od prejšnjih let pojavila v živahni, barvni podobi, ki je odstopala tudi od sicer prevladujoče časopisne sivine. V nasprotju z mnenjem ulice (in dela študentske populacije), po katerem so se na Tribuni zbiral čudaki in odštekanzi, sem tam naletel na bistre fante, predane temu, kar so počeli, ki so vzbujali simpatijo in spoštovanje; z nekaterimi sem se spoprijateljil za vse življenje.

Drugi steber v tej zvezi/navezi, ki je duh časa razumel predvsem kot pravico do svobode ustvarjanja, je bila revija za poezijo in mišljenje Problemi. Živela je sicer svoje življenje, a je bila posredno – bodisi prek sodelavcev bodisi prek objav – občasno tudi udeležena pri gibanju. Streho nad glavo je dajala trem skupinam ustvarjalcev: starejši generaciji mislecev z Dušanom Pirjevcem, Tarasom Kermaunerjem, Tinetom

1968–1972, Ljubljana : Krt, 1982. Podoben, a manj obširen in bolj osebni izbor je predstavljen v knjigi štirih avtorjev Pričevanja, december 1985:

Študentske pomladi,

Ljubljana : Partizanska knjiga, 1986. O študijskih razmerah - tudi v kontekstu gibanja - je pisal Bogo Mihevc v knjigi Ključ je v naših rokah!,

Ljubljana : Univerza, 2008.

*V uredništvu Tribune jeseni ali pozimi 1970, od leve Jože Konc, Milan Dekleva (s hrbtom proti kameri), avtor; Andrej Medved.
© Dokumentacija RTV SLO, screenshot iz oddaje Nede Pagon o študentski kulturi*

Hribarjem, Ivanom Urbančičem ..., potem mlajšim, netradicionalnim literatom od Nika Grafenauerja, Dimitrija Rupla, Tomaža Šalamuna, I.G. Plamna, Iva Svetine, Milana Jesiha, Andreja Medveda, Milana Dekleve, Matjaža Kocbeka, Borisa A. Novaka, Braneta Gradišnika, Milana Kleča, Emila Filipčiča ... do skupine OHO, Francija Zagoričnika, konkretistov, konceptualistov itd., in kot tretji mlajšim filozofom in sociologom (Rastko Močnik, Mladen Dolar, Slavoj Žižek ...), ki so bili sicer blizu marksizmu, a so bili odprti tudi za druge miselne tokove, zlasti francoske provenience ("strukturalizem", Lacan itd.). Vse tri skupine so se – sicer v različni meri – posvečale tudi refleksiji umetnosti, zlasti literature.³ Vsem političnim intervencijam in pritiskom navkljub so bile uspešne, mnogo uspešnejše od študentskega gibanja samega – iz njih je ob že uveljavljenih avtorjih zrastle vrsta ustvarjalcev, brez katerih si danes ni mogoče predstavljati niti slovenske književnosti niti slovenske filozofije.

³ Prim. mamutski projekt (2400 strani v dveh knjigah) zbranih poetičnih in refleksivnih tekstov, ki ga je uredil Andrej Medved: *Fantasma epohé*. Koper : Hyperion, 2011.

Med zasedbo FF sta se pojavili še ciklostirani glasili SP – Slovensko podpodje – in Fifak, skrajšano za Filozofska fakulteta, tudi Frifak ali Freefak; za razmnoževanje smo uporabljali ciklostil, po proizvajalcu imenovan tudi „gestettner“. Poleg tega je izšlo nešteto ciklostiranih izdelkov, informacij in pozivov, nad katerimi najbrž ni imel pregleda nihče.

1.

Osnovno težišče gibanja so bile „sindikalne“ zahteve po izboljšanju socialnega položaja študentov – predvsem več štipendij - in študijskih razmer. Ljubljanska Filozofska fakulteta se je npr. srečevala z akutnim prostorskim problemom, ki ga je še zaostrovalo gostovanje Biotehniške fakultete (v kleti FF je imela mdr. vivarij; med majsko zasedbo 1971 je nekdo iz kažipota k „vivariju“ napravil kažipot k „pivariju“), medtem ko je izgradnja njene nove stavbe v Rožni dolini iz neznanih razlogov vrsto let stala. V praksi je to pomenilo, da je bila fakulteta z več kot tisoč, morda dva tisoč študenti, ki so stanovali križem po vsem mestu, brez čitalnice, namenjene študentom za študij čez dan – in ni bila nobena izjema.

Podobno napeta je bila kadrovska situacija, posledica premalo učiteljev ob skokovito naraščajočem številu študentov. Učbenikov, po katerih bi predavali, pogosto ni bilo, nadoomeščala so jih predavanja, ki si jih je bilo treba zapisovati. Metoda se je večkrat izrodila v dolgočasne in poenostavljene, neproduktivne faktografske opise. Intelktualni, ustvarjalni potencial tisočev mladih v najbolj produktivnih letih za učenje je tako ostajal v veliki meri neizkoriščen. Gibanje je pokazalo, da se s podobnimi problemi nismo srečevali samo na Filozofski fakulteti, pač pa tudi na FNT, FAGG, Ekonomski, Elektrotehniški fakulteti itd. Posledica tega angažmaja je bil mdr. nastanek Centra za razvoj univerze, slabih deset let pozneje pa še knjižne zbirke Krt.⁴

⁴ <http://sistory.si/11686/11883> (Zgodovina v šoli 2008, št. 3–4) dne 24.3.2018.

Po drugi strani se meja med „zadovoljnimi“ in „nezadovoljnimi“ ni nujno pokrivala z mejo med profesorji in študenti – na obeh straneh so bili ti in ti, tako tudi vsi študentje niso bili enako nezadovoljni s študijem. Z Jašo Zlobcem sva na primer razmišljala o možnosti, da bi namesto običajnega zapisovanja predavane snovi posamezno ali v skupinah pripravljali referate. Med pogovorom s profesorico francoske književnosti Marjeto Vasičevo pa se je izkazalo, da na njeni strani sicer ni bilo omembe vrednih pomislekov, zato pa jih je bilo toliko več med študenti in študentkami. Eksperiment s samostojnejšim in intelektualno zahtevnejšim načinom dela se je zdel večini preveč tvegan, prenaporen, kar že, in priložnost je splavala po vodi.

Vasičeva je na oddelek za romanistiko vsekakor prinesla svež veter. Potem ko je kljub oponiranju starejše kolegice, češ da nekaj, kar je absurdno, ne more biti predmet estetike, vendarle doktorirala (ravnanje omenjene so v akademski srenji doživeli kot škandal), si je dala duška in za ciklus predavanj v nastopnem letu izbrala štiri „preklete“ pesnike, velikane moderne: Baudelaira, Verlaina, Rimbauda in Mallarméja, s katerimi si tradicionalna zgodovina književnosti ni mogla veliko pomagati. Njena predanost stvari, pa seveda svež, svetu okrog nas primernejši pristop sta mi – pa ne samo meni – imponirala, zato mi je bilo v veselje, da sem ji lahko kot somišljenici, takorekoč kot soborki prišel naproti – s knjigo Mauricea Blanchota *Le livre à venir*, katere en izvod od dveh v Ljubljani je bil moj.

2.

Politični profil študentskega gibanja (če je sploh mogoče govoriti o profilu, morda bi bil boljši izraz temeljna drža) je bil pretežno levi(čarski). Pod tem razumem načelno opredelitev za delo in človeka proti kapitalu in državi, za več svobode in manj oblasti, proti zatiranju, izkoriščanju, neenakopravnosti itd. Čisto mogoče je, da opredeljevanje za samoupravljanje in socializem ni bilo brez skritih agend, vendar nam je bil skupen osnovni motiv za politični anga-

žma – čedalje bolj drastično razhajanje med dejanskim in proklamiranim/deklarativnim. Samoumevna nam je bila težnja po pravičn(ejš)i ureditvi družbe, prepoznavali smo jo v participativnem, samoupravnem modelu, ki se nam je zdel kot ideja vreden angažmaja, le da smo ga v enopartijskem sistemu doživljali kot odtujenega in izkrivljenega. V dobršni meri nam je šlo za iste stvari kot drugje po Evropi: za protest proti – vietnamski – vojni in angažma za mir, demokratizacijo, za iskanje poti med socialnim/socialističnim elementom v – kot se je zdelo – ukročenem, civiliziranem kapitalizmu in med realsocializmom sovjetskega tipa, ki se je ponovno in dokončno diskreditiral z vojaško intervencijo na Češkoslovaškem avgusta 1968.

Mostec, 26. marca 1972, od leve Tomo Podgornik, avtor, Andrej Medved. Fotografiral je Branko Gradišnik. © avtor. Po sprehodu smo končali v gostišču Mostec, kjer je Branko hotel kar v Lutzovi peči speči ražnjiče in to skupaj s papirjem, v katerega so bili zaviti. Prostor je bil seveda v nekaj minutah poln dima, kar je povzročilo protesten odhod sosednjega omizja, starejši par pri drugi mizi je pa kljub dimu vidno užival oz. se zabaval ob našem početju in pogovorih. Natakarica, ki je prišla prostor prezračiti, nas je okregala in odnesla ražnjiče speč v kuhinjo s komentarjem, da bi jih lahko za to mirne duše prosili že prej, saj da niso tako slabi, kot izgledajo.

Niša v političnem prostoru, v kateri je bilo sploh mogoče javno razmišljati mimo uradne politične doktrine, se je pojavila kot posledica previdne politične odjuge, oklevajoče gospodarske liberalizacije po 1965 ter padca šefa UDBE Rankovića leto zatem. Obstajala je nekako do konca 1971, ko se je državni politični vrh odločil za vrnitev k preizkušnemu modelu partijske vladavine. Politični prostor v edini stranki odtlej ni bil več samo privilegiran, ampak tudi edini možni prostor političnega udejstvovanja, tako da smo nečlani hočeš-nočeš ostali pred vrati. Tisti, ki se s tem niso mogli ali želeli sprijazniti, so se prej ali slej srečali s policijskimi, upravnimi in/ali pravosodnimi sankcijami. Med njimi je bil tudi Jaša Zlobec, ki se je uprl metodam politične čistke na Hrvaškem, zaradi česar so ga izključili iz ZK in mu vzeli potni list. Sprememba političnega kurza se je začela z zamenjavo sicer stvari socializma predanih, a liberalnih in pragmatičnih partijskih vodstev – Latinke Perović, Petra Nikezića, pa tudi predvojnega intelektualca in komunista, partizanskega generala Koča Popovića v Srbiji, Savke Dabčević Kučar in Mika Tripala na Hrvaškem ter Staneta Kavčiča v Sloveniji.⁵

⁵ Prim. Erich Schmidt-Eenboom: *Der Schattenkrieger* [Vojščak v senci]. Duesseldorf : Econ, 1995, str. 225.
V politični biografiji Klause Kinkla je Jugoslaviji posvečeno poglavje Titos Erben in Bonn [Titovi dediči v Bonnu]. Schmidt-Eenboom razkriva, da je bil hrvaški maspok (= masovni pokret, tj. množično nacional/istično gibanje, ki ga je jugoslovanska oblast zaustavila z vojsko in množično čistko) v veliki meri posledica aktivnosti nemške tajne službe BND, ki je po Rankovićevem padcu (tega naj bi pripravila po prvi verziji Krajačić in Bakarić, po drugi britanska tajna služba) intenzivirala svojo dejavnost v Jugoslaviji. Siva eminenca tega spodkopavanja Jugoslavije na hrvaški strani je bil Titov dolgoletni sodelavec in zvezni oficir z Moskvo Ivan Krajačić Stevo, po lastni izjavi najprej Hrvat, šele potem komunist. Krajačić je skrbel za to, da so na ključna mesta na Hrvaškem prihajali njegovi somišljeniki, ne pa neopredeljeni ali celo projugoslovansko orientirani kadri. (O nepremostljivem sovraštvu med Hrvati in Srbi v Beogradu je v beograjskih dnevnikih pisal že Edvard Kocbek, vendar se v javnosti o tem praktično ni govorilo.) Krajačić si je – seveda v strogi tajnosti – prizadeval za hrvaško samostojnost tudi preko kontaktov z Jugoslaviji sovražno ustaško emigracijo, ki ji je v sodelovanju z BND konec sedemdesetih razdelil 150 jugoslovanskih, takrat dragocenih potnih listov. Leta 1983

(„Liberalno“ gre tu razumeti kot svobodnejšo in bolj pragmatično družbenopolitično klimo – v nasprotju s togo, dirigirano družbenopolitično organiziranostjo pred odjugo 1966–1971 in po njej. Izraz „neoliberalizem“, ki ga srečujemo danes, označuje ekonomski koncept t.i. čikaške šole, ki temelji na brezobzirni, asocialni svobodi podjetniške/kapitalske iniciative.)

Politični preobrat leta 1972 je sicer utrdil Tita kot voditelja, a to perspektive za obstanek države ni izboljšalo: ne le, da je spet omejil prostor za politično življenje na eno in edino stranko, ampak je hkrati onemogočil politično reševanje nasprotij, s čimer je pripravil teren za njihovo nadaljnje zaostrovanje in za poznejšo nasilno razdružitev. Decentralizacija do republiške ravni kljub temu, da je nekatere pristojnosti federacije prenesla na republike, ni vpeljala demokratizacije političnega življenja, pač pa homogenizacijo po republiškem (*mutatis mutandis* nacionalnem) ključu. Politično anatemo študentskega gibanja je uvedel očitek „anarholiberalizma“: skovanko je birokratski um izumil kot retorično orožje proti rahljanju režima.

Preventivno delovanje tako politike kot policije je v Sloveniji praktično izločilo že sicer komaj prisotno nevarnost za javni red in mir ter gibanju jemalo ostrino celo ob neprijavljenih dogodkih, kot sta bila sprehod udeležencev aprilskega zborovanja od Aškerčeve do skupščine in protest ob obisku francoskega predsednika Chaban-Delmasa. Slovenska policija je v primerjavi s srbsko kazala neprimerno več treznosti, kar je bila ob drugačnem političnem temperamentu gotovo tudi posledica dejstva, da je bila oblast glede dogajanja med študenti ves čas na tekočem, saj je bilo jedro gibanja v nezanemarljivi meri sestavljeno iz članov ZK.

je svojo politično dediščino predal štirim hrvaškim politikom, poznejšim osamosvojiteljem Tudjmanu, Mesiću, Boljkovcu in Manoliću (str. 216).

Avtor na zborovanju na Aškerčevi 14. aprila 1971. Bral sem nekaj, kar mi je prinesel Milan Dekleva. Stopnja zaupanja med nami je bila tako visoka, da ga še vprašal nisem, čigav je tekst, niti si besedila nisem pogledal, predno sem ga šel brat. © Dokumentacija RTV SLO, screenshot

3.

Druga omembe vredna poteza gibanja, ko danes razmišljam o njem, je bila njegova spontanost, v določenih pogledih tudi prav cvetlična naivnost. Poglavitni orožji gibanja sta bili odzivanje in opozarjanje na teme in težave, ki so se pojavljale v družbi bodisi kot posledice razvoja bodisi kot posledice (ne)ukrepanja dnevne politike. Preradi smo verjeli v moč argumenta, v to, da je dovolj, če na stvari opozorimo ali se verbalno opredelimo do njih. Porabili smo veliko besed, nekatere od njih so zaradi pretirane in nenatančne rabe začele izgubljati osnovni pomen in kontekst. Tako je npr. izraz „fašistično“ ali „fašistoidno“ v nekem trenutku postal modna etiketa, celo psovka za – skoraj – vse, kar nam ni bilo všeč, ne glede na vsebino konkretnega pojma.

Študentskemu gibanju je v dobršni meri botrovala misel zgodnjega Marxa in frankfurtske šole, med drugim s

pogosto omenjanim geslom o „kritiki vsega obstoječega“, kar je pomenilo tudi kritiko levih, socialističnih režimov. Misleci frankfurtske šole so po katastrofi prve svetovne vojne podvomili v „naravno“ revolucionarnost delavskega razreda in odkrili študente kot katalizator sprememb. Ko so se pred nacizmom umaknili v ZDA, so se tam srečali z izpopolnjenimi mehanizmi ideološkega nadzora in obvladovanja družbe, med drugim tudi s pomočjo kulturne industrije. Vendar ta „duhovna sorodnost“ ni nikdar postala izključen ali izključujoči nazor gibanja.

Slaba točka spontanih, improviziranih, „frfotavih“ gibanj, kakršno je bilo študentsko, je – bila – informiranost, kar se vleče do današnjih dni: vsaka generacija študentov je praviloma začenjala od ničle.⁶ O dogajanju pred tem se je vedelo malo, pa tudi obveščanje „sodobnikov“ je večkrat koga spregledalo. (Domislekov, ko smo sredi noči ugotovili, da je treba komu povedati kaj pomembnega in smo ga zato ob enih ali dveh zjutraj vrgli iz postelje, ne gre šteti med standardne metode obveščanja.) Tako smo – tudi podpisani – za nekatere

⁶ S predstavljanjem gibanja in časopisa Tribuna zunaj meja študentske populacije se nismo prav dosti ukvarjali, se je pa kljub temu zgodilo, da sem s tem namenom obiskal enega od razredov šole za oblikovanje v Križankah in – presenetljivo – velenjske gimnazije, medtem ko mi na celjski gimnaziji – do nedavna moj – ravnatelj ni dovolil v razred. Velenje je bilo namreč trdnjava pravovernosti – vsak dvom, celo že glasno razmišljanje o smotrnosti ali brezprizivnosti političnih odločitev, pa naj je šlo za Titove ali predsednika občine Žganka, je pomenil bližnjico do političnega konflikta in nemilosti (beri: ekskomunikacije). Za časopis sem pridobil nekaj naročnikov, kolikor se spomnim, so ga naročili Jože Vogrinc, Stane Borovnik in Zoran Pistotnik, pa najbrž še kdo. Z Zoranom sva se leto ali dve pozneje srečala v Fakultetnem odboru Skupnosti študentov. Prav ta generacija gimnazijcev je nekaj mesecev pozneje medijsko zaslovela z zgodbo o srečanjih v mrliški vežici na Herbersteinu, kjer so se dobivali, poslušali glasbo ipd. Malomestno okolje se je zabavalo po svoje: govornice so iz posedanja v vežici rojevale vse mogoče, mdr. so jim na podlagi tega, da so za razsvetljavo uporabljali špiritni gorilnik, pripisovali spiritistične seanse. Zgodba je postala povod za zapis Janeza Severja v Teleksu, ki ga je potem povzela še specialistka za politično pornografijo in spe Aleksandra Plavevska. Sever je po sestanku z inkriminiranimi udeleženci situacijo umiril s člankom o tem, kako velenjska mladina pogreša prostore za druženje.

stvari zvedeli šele zdaj, npr. od kod od Zveze mladine neodvisna Skupnost študentov, pa Radio Študent in za današnji čas komaj predstavljivi poslanski mesti v republiški skupščini, namenjeni študentom. Celo za ruvanje Andreja Uleta s šefom policije Vinklerjem za transparent sem zvedel šele iz Uletovega zapisa pred kratkim, čeprav sva bila na poti na isti protest – proti francoskemu predsedniku Chaban-Delmasu –, med seboj oddaljena kakih 300 metrov. Pa to ni bil edini tragikomični moment dogodka: v veži na Prešernovi, kamor so nas z veliko mahanja zrinili policaji, je Alenka, prijateljica urednika Tribune Jožeta Konca, poskušala z moralno-političnim apeliranjem na enega od policajev: „A vas ni nič sram, da ste policaj?“

Takratni študent filozofije iz Zavodenj pri Šoštanju Ferdo Kavčnik na literarnem maratonu 7. novembra 1970 na Filozofski fakulteti v Ljubljani (avtor neznan, lastnik Lado Planko).

4.

Med reči, ki jih je danes težko pojasniti, sodi dejstvo, da nas niso motili različni pogledi in pristopi; spomnim se enega samega omembe vrednega konceptualnega konflikta in sicer med Aleksandrom Zornom in Marjanom Pungartnikom. Zavest o pripadnosti skupni stvari je omogočala soobstoj in

soočanje različnih nazorov in idej, od anarhističnih preko ekoloških do krščanskosocialnih, ki jih je vse družil emancipatorni moment. Ko bi se gibanje normalno razvijalo, zorelo in diferenciralo, bi verjetno prišlo do artikulacije in oblikovanja različnih političnih opcij, a tega trenutka ni dočakalo.

Naj se tu dotaknem še ene večkrat slabo razumljenih, za gibanje mladih pa pravzaprav pričakovanih konstant: vprašanja avtoritete. Šlo je za dvoje, najprej za preverjanje načela avtoritete, potem pa za upor proti avtoritarnosti, ne nujno proti avtoriteti nasploh. To je hkrati pomenilo iskanje avtoritete po meri človeka, temelječe na védenju in na osvobajanju/osamosvajanju človeka – za razliko od dovolj prisotne avtoritarne vzgoje, ki je vzgajala v slepo poslušnost in je imela svoj pendant v avtoritarni naravi političnega sistema in pogosto tudi družbenih odnosov.

Nekatere pobude in zamisli pa so vendarle živele še leta po koncu gibanja, deloma tudi v spremenjenih kontekstih. Njegov labodji spev je bil najbrž „ljubljska resolucija“, nastala na začetku 1974, ko so avtorji (iz Ljubljane Vinko Zalar in Darko Štrajn, iz Zagreba Lino Veljak in Mario Rubbi, iz Beograda Zoran Djindjić in Miodrag Stojanović) ob ostri politični kritiki režima napovedali tudi krvav razpad države. Resolucija je bila seveda prepovedana, njeni avtorji pa – po intervenciji Willyja Brandta in menda zaradi Titove želje po Nobelovi nagradi za mir – obsojeni samo na pogojne kazni.

5.

In vendar, vsem nedorečenostim in nedoslednostim navkljub nam je gibanje pod črto, na občečloveški ravni omogočilo prepoznavanje in artikulacijo mejnih možnosti tedanjega sveta, možnosti, da lahko svet izgleda tudi drugače – ne glede na morebitni utopični značaj idej in razmišljanj. Neposredna, spontana svoboda na dosegu roke je izkušnja, ki človeka oblikuje za vse življenje.